

Шевченко С.М.,
*кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти,
Інституту педагогіки НАПН України,
ORCID ID iD: 0000-0002-0432-8893,
Scopus ID: 57225045332*

**ВАСИЛЬЧЕНКО СТЕПАН ВАСИЛЬОВИЧ
(1879-1932)**

письменник, журналіст, перекладач і педагог

Народився 8 січня 1879 р. в містечку Ічня на Чернігівщині. Успішно закінчив п'ятирічну школу в Ічні. У 1898 р закінчив учительську семінарію в Коростишеві (нині Коростишівський пед-й коледж імені І.Франка). Вступив до Глухівського учительського інституту (нині Глухівський національний пед-й університет імені О.Довженка), після закінчення якого (1904 р.) вчителював на Київщині та Полтавщині.

Однією з провідних тем творчості С. Васильченка стало життя народних учителів, викривав незадовільний стан освіти в Україні, відсталість народної школи, тяжке правове та матеріально-побутове становище вчителів початкових шкіл («Записки вчителя» «Записки з життя сільських вчителів» (1898-1905), «Народна школа і рідна мова на Україні» (журнал «Громада» 1906). У Києві видрукував свої перші твори «В темряві» (1906), згодом – низку новел із життя школи і вчителів: «У панів» (1906), 1910-1912 рр. - «З самого початку», «Свекор» та ін.

У роки Української демократичної революції підтримував її, записував свої враження у книзі «З піснею крізь вогонь і води». З 1921 р. їздив містами й селами Поділля, збираючи архівний та етнографічний матеріали про боротьбу українських селян проти кріпацтва у ХІХ ст.. Результатом поїздки стало написання п'єси «Кармелюк» (1922).

Від 1921 р. працював вихователем, завідувачем дитячого будинку, викладачем української мови та літератури в трудовій школі № 61 у Києві імені Івана Франка (1922–1928). Вважав, що у вихованні дітей велике значення мають правила і звички; склав «Правила для чергового учня», добре знав психологію дітей, про що свідчать його твори «Дош», «Дома», «Волошки» та ін. Писав твори для дітей та юнацтва цикли «Крилаті слова», «Приблуда», «Голод», «Гості», «Авіаційний гурток» писав про сиріт, вчительський талант та про долю народу «Приблуда» (1922), «Мій шлях» (1931) та ін.

Помер Степан Васильченко у Києві 11 серпня 1932 р.

Основні праці: «Народня школа і рідна мова на Україні» (1906), «Талант» (1924) та ін.

Степан Панасенко¹ (Васильченко)

НАРОДНЯ ШКОЛА І РІДНА МОВА НА УКРАЇНІ

Замітки народнього вчителя

Народня школа на Україні, опріч усяких перешкод, що стоять на стежці до освіти загалом по всіх школах у «россії», має кожному відому власну болячку, — то нерідна мова, якою вчать українських дітей по школах. Про се не раз говорено вже, але в сій замітці маємо на увазі показати читачам спостереження над самим життям народньої школи на Україні; се, гадаємо, повинно зацікавити людей, яким лежить на серці справа

народної освіти в ріднім краї, — тим паче, що експериментальних дослідів дуже мало в небагатій взагалі, що до цього питання, літературі. Будемо сподіватись, що з'являться незабаром коштовні й докладні праці про се, — а тим часом не будуть, може, зайвими й наші коротенькі замітки на підставі власного досвіду та спостережень.

Для української дитини, що часто приходить до школи не знаючи ані єдиного слова «московського», школа з першого ж разу робить вражіння чогось чужого, від її життя далекого. Дитина часто не впізнає свого навіть власного ймення, вимовленого офіційною мовою, — мовою школи; хлопець, наприклад, з самого малу знає себе за Панаса, а в школі раптом з його виходить Афанасій. Перші слова вчителя до дітей, промовлені не тією рідною мовою, яку дитина до того чула кругом себе, зразу цілу безодню кладуть у дитячому розумінні між домівкою та школою. Вчення в народній школі з новинками, як відомо, повинно починатися з найлегшого; роботи повинно давати дітям зразу потроху, щоб їх непомітно для їх самих втягти в шкільну науку.

По народній школах на Україні перші місяці науки — то каторжна праця, що не по силі ні дітям, ані самому вчителеві. Наламувати дитячий язик, що зовсім не при звичаївся до «московської» мови, заучувати незнайомі слова й разом учити читати — це скидається просто на якесь глузування з дитини, яку силоміць ставлять в становище якогось дурника, що нічого з тієї досадної науки не розуміє і через те не може навіть найлегшого збагнути своїм понівеченим розумом. А з цього виходить, що більша частина дітей з першої групи одразу кидає школу, а і з тих, що зосталось на муку, велику частину треба виділити в окремий куток, як цілком безнадійних.

Звичайно по школах, де один учитель, діло так ведеться: діти, які з дому прийшли в школу, не знаючи азбуки, під тягарем непосильної для їх роботи незабаром отстають од тих, що хоч трохи знають алфавиту; вчитель не має спроможности вести їх однаковою тропою й через те мусить, як то кажуть, лишати їх «на произволь судьби». Деякі з них не бачучи з такої науки жадної користи, кидають школу, інші ж хоч зостаються й уперто ходять цілий рік, бредуть «самопас»: щось пишуть собі, щось читають, а що саме, про те часто й сам учитель не відає, — і на другий рік якимсь то побитом з цієї отари «тупиць» частина навчилася азбуки. До їх пристають новики, що знають склади з дому, і так складається перша група; а з неграмотних частину знов викидають з школи, а другу садовлять у «тупиці». Не вдивовижу по наших школах і таких школярів здибати, що ходять років зо-два, зо-три й якось умудряються не піти далі «оси». Що дала йому школа за два-три роки, яку ролью заграла в його розвитку — се дуже було б цікаво дослідити, але стежити за сим у сільського вчителя просто часу немає. Буває иноді, що батько не нахвалиться дитиною: «дотепний, каже, хлопець, розумний, повинен добре вчитись»; і сам

учитель бачить по виду, що хлопець і справді не без розуму. Та минає місяць-другий, і хлопця й не пізнати: посидівши «тупицею», робиться він якимсь затурканим, неначе переляканим дурником; замість відповіді плете всяку нісенітницю неможливо каліченою мовою. Промучившись отак, нарешті виходить дитина з школи, нічого не навчившись, з репутацією «тупоголового» «тумана вісімнадцятого», мовляв д. Франко.

Часто й сама дитина вірить, що з неї й справді не що інше, як «туман» і ще добро, як покинувши шкільну науку, скоро очумається від того удару, що ним школа зразу приголомшила була його розум, його розвиток, забивши цамороки в дитячій голівці непосильним тягаром. Буває й так, що з легкого почину в школі хлопець надовго вже й останеться і в своїх власних очах, і в очах інших людей ні до чого нездатним, нетямущим, і направити се не так то легко.

Звісно, багато сьому допомагає й те, що вчитель буває часто один на кілька груп дітей і фізично не може впоратися з усіма школярами; але ще більша вина падає на чужу, незрозумілу мову, що робить перші кроки дитині в школі дуже важкими; а тим часом, не зробивши перших кроків, і далі хлопець не піде, не посильний тягар зразу валить з ніг дитину, приголомшує й атрофує природній хист і здатність.

Та не легка чекає доля в школі й тих дітей, яким пощастило навчитись читати й які лишилися в школі. Зупинимось насамперед на першій книжці для читання, бо звідти доводиться брати мало не весь матеріал, яким користується вчитель, розвиваючи духовні сили дітей.

Як відомо, автори перших книжок для читання в народній школи, складаючи ті книжки, пильнують того, щоб з самого початку школяр бачив там усе знайоме йому, близьке. Для цього слова добіраються з лексики звичайної сільської мови; в статейках оповідається про знайоме дітям близьке життя, про все те, що оточує дитину вдома: поле, життя хлібороба, домівка, рідна хата; за найкращий матеріал до читання вважаються народні казки, пісні, загадки, приказки; малюнки також добіраються такі, щоб дитина, глянувши на малюнок, зразу бачила й розуміла, що намальовано в книжці. Мова байок, казок, приказок, пісень, — то рідна дитині мова, і все те знайоме їй з домашнього життя. Таким способом перші книжки до читання складаються для шкіл у «московщині». Що ж до шкіл народніх на Україні, то окремих підручників, пристосованих до українського народного життя, немає, і українські діти повинні вчитися по тих книжках, що складаються для дітей іншої народности. Виходить, ніби й автори сих книжок, і всі служителі народньої просвіти змовилися і признали, що загальні закони виховування дітей на українській народ «не распространяются»².

Треба тільки поглянути на те, як відбувається вчення в на шій народній школі по цих книжках, щоб уявити всю їх непридатність для шкіл не України. Тоді як дітям «московської нації» все, написане в книжці, рідне, зрозуміле, — українським дітям мало не на кожному слові — загадка.

Хлопець знає хату, а в книжці написано изба, а в тій ізбі і кругом неї все щось чуже, невидане: «полати, лучина, лукошко, колибель, зипунь, кафтань, сарафань, кушакь, овинь, гумно, прясло, кліть, рига» і т. п. На ілюстраціях намальовано теж усе чуже: «изба» незнайомого стилю, чужа природа, люде в якомусь чудному вбранні, школярі в лаптиках, з довгим чубом, зовсім не того типу, що звикли діти бачити в себе у селі; середина хати з «московською» піччю й «полатями». На всіх цих ма люнках не те, що бачуть українські діти, усе те чуже їм, далеке.

Читає хлопець у книжці: «Народная пісня». Від учителя дізнається він, що то така пісня, яку співає народ, значить, думає собі, така, що може співають і в нашому селі. Але читає далі: «Сладко п'бль душа-соловушка»... або: «Изь-за лісу, лісу темного вшлетала стаюшка сірихь гусей»... «Разовьемь ми березу»... «Какь у насъ ли на кровелькі, какь у насъ ли на крашеной»... і т. и. і т. п. Чи хто з дітей чув коли, щоб у їхньому селі співав хто щось подібне? І в хлопця в голові виникає думка, що ті пісні, які співають у його селі люде, то не справжні народні пісні, а якісь мужичі вигадки, яких грамотному чоловікові не слід і соромно співати, і весь сільський знайомий йому люд з його життям, з рідною мовою, — то і не справжній народ, а так якісь собі люде. В інших же дітей непомітно закрадається в душу недовіря до книжки, бо вони не бачуть у їй правди і через се вже так і звикають дивитись на книжку, як на якусь дурницю, вигадку. І ті і другі, вийшовши з школи, все таки не стануть співати «московських народніх пісень»; замість, напр., пісні: «В неділеньку рано, як сонечко зійшло» ніхто не почує, щоб українська дівчина, або молодиця заспівала: «Видала мене матушка далече замужь». В селі ви почуєте швидче вульгарні, фантастично покалічені романси, босяцькі та салдатські пісні, — ніж народню московську пісню. Доводиться часто помічати, що «московські епітети та звороти мови» противні українським дітям і дорослим нашим людям. Музика «московського народнього стиха» незрозуміла українцеві; «московська муза народня» не зугарна викликати надхнення в душі українця; «народні епітети московські», як напр.: «молодушка, разлапушка, касаточка» то що прикро вражають ухо українцеві, і як ножем шкребуть по серці. Немає, здається, в українських школах більшої кари школярам, як загадати завчити на пам'ять кілька рядків з «московського народнього епосу».

Поставте поруч української дитини «московську» і загадайте їм читати, наприклад, байку Крилова. В той час, як у хлопця «московської нації» при читанні вся істота

говоритиме, як слова байки вимовлятимуться легко і плавно, в той час як він глибоко розумітиме і життєву правду байки, і красу народніх виразів, — у нашого українського хлопця читання виходитиме мляве, нудне, одноманітне; а коли читач спробує дати своєму читанню інтонацію, то зразу виявиться, що вона вимушена, завчена і не відповідає змістові; не помітите ви також у хлопця й зацікавлення тим, про що він читає.

Загадки, приказки, — а особливо загадки, — загадування і розгадування яких так до вподоби дітям, — а й ті не цікавлять дітей, знову ж таки через те, що вони «чужі» і змістом і формою, викладені незрозумілою дитині мовою, — всі вони здобуток чужої творчості.

Таким побитом виходить щось абсурдне, незрозуміле: ті елементи в перших шкільних книжках, що вводяться авторами книжок зумисне, щоб полегчити дітям науку грамоти, щоб не розривати школи з домівкою, щоб зробити книжку близькою до дітей, — всі ті елементи в народній школі на Україні являються найбільше незрозумілими, найчужішими, найнепотрібнішими і найтруднішими частинами книжки. Та ж поміч, яку могла б і повинна б дати народній школі на Україні багата українська література, марно гине на велику шкоду дітям і всій справі народньої освіти. Пояснити дітям всі незнайомі слова учитель не має ніякої змоги, бо таких слів знайдеться в кожній статійці стільки, що коли б учитель справді заходився усі їх пояснити, то в його не вистачило б часу на одні сі пояснення, а хоч би й вистачило, то однаково праця його пішла б марно, бо коли вести так звану «объяснительную бесіду», то для цього треба, щоб слів було на раз узято двоє-троє; коли ж їх у кожній статійці набірається десятків зо два, то не диво, що до другого уроку діти геть їх позабувають. Захажуватися ж знову коло пояснення незрозумілих слів ніколи, бо треба вчити й писати, і рахувати, та й не одну групу, а цілих три. Одже зрештою не треба, здається, великого досвіду, щоб зрозуміти, через віщо ми маємо такі сумні наслідки з прищеплювання дітям освіти чужою, незрозумілою їм мовою. Давати освіту на незрозумілій мові й zarazом вчити тієї мови, — це значить, ганятися за двома зайцями і ні одного з їх не виїмати. Коли б «московська мова» була в українських школах виділена в окремий предмет, то й діло дитячого розвитку і діло самої «московської мови» пішли б краще, бо тоді можна було б скласти якусь систему до вивчення сії останньої.

Діти, цікавлячись книжкою, часто дома читають не тільки те, що задано на урок та роз'яснено, (хоч се буває дуже рідко, щоб наперед заданий урок учитель поясняв у класі), а читають і далі, що є в книжці, і все, що попадеться друкованого; читають і, звісно, дуже мало розбірають, а привчаються читати як відомий «Петрушка». Візьмемо, наприклад, не довго шукаючи, кілька фраз з того матеріалу, який знаходимо на перших сторінках шкільних підручників:

Буря мглою небо кроєть,
Вихри сніжні крутя...
або «Ямшигсь сидить на облучкіз,
Вг тулупі, вї. красномь кушакі»...

Кому відомі таємниці слів: мглою, крутя, ямщикь, облучокь, кушакь, той уявляє собі добре й картину завірюхи, і «ямщика» на «облучкі» і т. и. Яка ж картина постане перед очима української дитини, коли вона про слово «мгла» думає, що то по-панському «могила», слово «кроєть» читає «кроїть»... «Буря могилою небо кроїть»... «Але ж як то можна кроїть могилою? — гадає дитина, — ножицями кравці кроють, то так, а могилою... та ще буря... небо?» Зітхне бідне хлоп'я і вже без думок барабанить як у стінку: «Буря мглою небо кроїть, вихрі сніжні крутя», — хоть, мов, не втямки, про що воно саме говориться, то хоч потішу себе гучним ритмом та рифмою.

В одній школі фразу: «рука бойцовь колоть устала» школяр завчив так; «рука боцвой колоть устряла». І вже учитель як не силкувався навчити правильно читати сю фразу, а все-таки і на випускному екзамені хлопець читав: «рука боцвой колоть устряла». Коли «московська дитина» читає фразу: «Ямишкь сидить на облучкв вь тулунь, вь красномь кушакі», — то для неї тут усе ясно, як божий день, наша ж дитина в цій фразі нічого не розбере. Читаючи книжку чи то в школі чи дома, школяр не може спинятися довго на коленім незнайомім слові, бо то було б не читання, а «розшифровування»; щоб добре розуміти читане, треба добре знати значіння всіх слів, треба вміти перекласти в умі «московські слова» на українські, бо з усіма поняттями й уявленнями в українських дітей з'язані не «московські слова», а українські; а коли багато слів і зворотів мови дітям зовсім незнайомих, і довго міркувати над читаним не приходитьсь, то з прочитаного хоч і впіймається шматочок якоїсь думки, або якийсь дбраз, але все те здається їм далеким, неясним. Ясної думки, ясного уявлення не вчитає ніколи український школяр із «московської книжки, і поетична річ «московських письменників» чужа нашим дітям і не робить міцного вражіння на дитячу думку.

Одно з найголовніших завданнів школи — розвинути розум у дитині, розбудити в неї думку, зробити їх бистрими та гострими. Тим часом від довгого, безглуздового такого читання дитячий розум, його здібности не тільки не розвиваються, а, навпаки, притупляються. І хто вчителював — не як ремесник, а як справжній педагог, — той напевне помічав, що в дітей, зовсім неграмотних (у нас) думка далеко яскравіша, далеко жвавіша, ніж у дітей, що побували в школі й довгий час попросиділи над книжжочок.

Тепер подивимся, як в українських школах виховується «дар слова» у школярів. Хто прислухався до мови письменних людей-українців, що мають звичай балакати «по-

московському», той певне знає, якого «краснор'чія» навчає «московська грамота». Вживання слів не в тім значінню, що їм належить, грубі помилки в зворотах мови і в наголосах, курйозна мішанина слів московських поруч з українськими, — все це робить «русску річ» українця не тільки чимсь смішним, а й безглуздом, так що не зразу й зрозумієш, про що саме людина хоче сказати і хиба тільки догадаєшся. Те ж саме, тільки ще в більшій мірі, можна бачити в народній школі. Переказувати прочитане, рішати завдання, розмовляти з учителем школяр повинен зразу московською мовою, яку він іще мало чув і в школі. Картина уроку од цього виходить якась дика, безладна. Стоїть школяр перед учителем, уші почервоніли, піт струмками залива йому лице, а він белькоче: «изъ етого числа вичистить ето»... або: «вонъ бачиль... солоей какъ запоель»...

Учитель намагається поправляти безглузду «русску р'чъ» школяра; школяр хвилюється, жили напружились йому, лоб зморщився, очі збараніли. Кожне слово родиться у його на світ у муках та потугах. Видко, що десь там у його глибоко трепещеться жива розумна думка, видно, що дитина з усієї сили працює розумом, щоб висловити її, але ж вона не може того зробити, бо не має ні звички до «вимовляння московських слів», ні запасу їх, і в голові в неї повинна разом їти дуже складна робота: пильнувати свої думки, висловляти її собі по своєму, а потім шукати у своїй пам'яті «московських слів» і перекладати свої думки на «московську мову. Коли ж ще до цього хлопець до тепний і має жвавий розум і хист, то жаль тоді дивитись на його, бо більше муки світиться в його очах. І така нудота тягнеться в школі день-у-день цілі місяці, роки. Нарешті діти звикають до неї і вона робиться чимсь звичайним, і тільки учитель вступить у клас, почне урок, — обличчя в дітей зразу перемінюються: на їх з'являється вираз тупости та глупости, немов увесь клас зібрано з недорік, заїк та з ідіотів. Але тільки учитель забалакає з дітьми про близьке їм життя їх рідною мовою, — і немов свіжий вітерець пройде по дитячих обличчях: вони спершу здивовано переглянуться, зморшки з замирення на обличчях починають розглажуватися, з-під лоба починають блищати ясні розумні очі, з дитячих уст чуються дотепні речі, жваві й веселі, навіть рухи в дітей стають вільніші, і здається, що з їх плечей тільки що скинуто важкий тягар, який не давав їм ні говорити вільно, ні думати. Ще помітніше перемінюються діти вийшовши з класу на передишку: самі безнадійні, безсло весні «тупиці» в класі, на дворі, на волі вмить робляться самими бідовими й самими гострими на мову.

Нам відомий такий факт. У одній народній школі між школярами з'явився чудовий оповідач казок, байок, усяких випадків із сільського життя. Тільки, бувало, з'явиться він до школи, як зараз біля його школярі збираються в кружок і він починає про що-небудь оповідати. Діти очей з його не зводять і роти пороскривають. Уже й учитель увійде у клас,

а вони, мов зачаровані, не одходять од оповідача, і тільки після того, як вже учитель озветься, вони з неохотою розходяться по своїх місцях. Сей хлопець на уроках довго та вперто одстоював свою мову перед учителем, розмовляючи з ним рідною мовою, поки таки в кінці шкіль ного курсу подолала «московська мова». Перейшовши на «московську мову», хлопець цим самим сам підписав смертний вирок своєму талантові гарного оповідача. Нудно стало слухать його. Хто ж позбавив хлопця початків його таланту? Видимо, що чужо мовна школа, бо вона перша прищепила молодій душі погорду до рідного слова.

Візьмемо людей, що вчилися не тільки в народній школі, а й по вищих од неї, хоч би й самих народніх учителів, що вийшли з самого народу і змалку говорили рідною мовою. Говорити легко «московською літературною мовою» (про акцент ми вже й не кажемо!) не можуть вони. Кілько б не положено було праці, все таки вкраїнці чистою «московською мовою» не будуть балакати, так само, як не можуть навчитися розмовляти по-українському і «московці», навіть і ті, яким доводиться мало не увесь вік прожити на Україні. Таким чином виходе, що навіть найкраща «обрусительна» школа на Україні все ж є — ворог народів, бо вона одрива людину від рідної мови, калічить її, гальмує розвиток народнього ума³.

Не краще діло стоїть і з писанням у народніх школах на Україні. Навіть тепер уже не криється ні шкільне начальство, ні сільські учителі з тим, що вони найбільш пильнують того, щоб сільська школа тільки хоч навчила писати сяк-так диктовку, а про те, щоб хоч трохи навчити дітей висловляти свої думки, — про те, мало кому з учителів народніх і на думку спаде, бо вчителі ледве справляються з диктантами. Мертва та тупа праця ся і вчителів, і школярів справдешня мука. Учитель кидається на всі боки, щоб навчити до екзамену хлопців правильно писати «московські слова». Слова вже й діктуються так, як пишуться, а не вимовляються; в ход іде навіть міміка та жестикуляція, — одно слово учитель рад би і в душу, і в голову вскочити дітям, щоб школярі «вивезли» на екзамені. На екзамені часто можна ба чити, як учитель із-за спини асистента, «на мигах» показує, як пишуться слова, а все-таки діло йде не до ладу.

Не краще стоїть справа і з граматиною «московської мови». Удержатись у голові в українських дітей вона ніяк не може і одскакує від дитячого мозку, як м'яч од стіни. При цьому можна спостерегти якесь чудне психологічне з'явище: скінчивши школу діти мимоволі не тільки не силкуються вдержати в голові завчені пра вила граматики, а ніби навмисне викидають їх з голови, як якусь зайву вагу. Вже навіть і тоді, як діти прийдуть по «свид'їтельства», і починають розписуватися, що одібрали їх, зразу виявляється, що

вся граматики пішла «шкеребертом»: діти роблять помилку за помилкою, аж поки вчитель стане проказувати, як писати слова.

Коли ж здумає учитель дати дітям самотійну роботу по писанню, щоб написали свої думки про що-небудь, або дати про сто «переложеніе» статійки, — то діти жорстоко посміються над усією працею вчителевою і над граматиною: на бумазі будуть висловлені не логічні думки, а така каша, в якій дуже трудно розібратися. Найвищадливіша, найбуйніша фантазія не вищадала б навмисне таких граматичних помилок, таких диких зворотів, які зустрічаються в самотійних роботах школярів, і в учителя серце стискається від болю од спроби завдати таку роботу дітям.

Та воно инакше й бути не може. Писати самотійну роботу, в якій повинен виявлятися творчий дух дітей, — це зовсім неможлива робота в українських школах: у ту годину в дитячий голові відбувається такий складний, такий трудний процес, який здався б не по силі й дорослому чоловікові, а не то що дитині. Нелегка праця на перших порах у школі висловляти на папері свої думки навіть рідною мовою, а коли до сього треба ще свої слова перекладати в умі на «московські, шукати тих московських слів», пригадувати вивчені правила граматичні, то зрозуміло, чому такі «самотійні роботи» скидаються иноді на балаканину напівбоже вільних людей.

Нашому селянинові небагато і нечасто в житті доводиться писати; всі такі випадки можна перелічити по пальцях, і найважніший між ними — то писання листів. Прошеніє в суд, яку небудь росписку, вексель, — все те пише сільський або городський адвокат; лист же, то така річ, що коли грамотний, то повинен уміти написати. Перший раз тут український грамотій зустрічається з таким випадком, де він мусить самотійно творити, прикласти до діла свою грамоту, але тут же зразу виявляється, що він нездатний навіть до такої невеликої творчості. Тут до помочі приходить вироблений уже в казармах «московськими унтерами», усім відомий безглуздий шаблон сільського листа. Вся Україна, всі її села міцно схопились за сей шаблон, передають його з села в село, з роду в рід, як якусь релігійну формулу, що від початку та аж до самісінького кінця складається з довгої низки «поклонів», на взірєць якоїсь єктенії, з додатком кількох слів про погоду та врожай.

Треба стане коли написати чоловікові листа до сина, що в салдатах або так де на стороні, описати своє горе, злидні та нужду, або попрохати помочи, — «московську мову», що учився колись, давно вже забув: не до того йому в житті, щоб фронтити панською мовою. Бере перо в руки, і бажається йому, щоб у той лист перелити своє горе, свої жалі: кривавими сльозами, здається, писав би ті стрічки, але як писати? Зморщується чоло, пригадуються колись знайомі «московські слова». «Во первых строках лубезний мой

син увідомляю»... і так далі... І добре, коли хоч на кінці зуміє він приписати що «ищо увідомляю тибя, що ми горюємо з твоєю мамашою».

Читаєш иноді такі листи, і ясно відчувається, що не повинно бути тут міста «московській мові», що тут своє життя, своє горе, які мають бути висловлені рідними словами, а замість них стоїть якась нісенітниця.

Иноді шаблон не задовольняє людину, особливо коли їй бажається висловити в листі особливі почуття. Але це незадоволення з шаблону і бажання знайти інші форми, щоб вкласти в їх свої почування, ставить і автора листа, і того, до кого лист адресовано в глибоко комічне становище.

Автору цих заміток довелося читати лист від москаля, що служив у військовій канцелярії, до своєї матері. Шаблон солдатських листів, видимо, його не задовольняв і він хотів написати «делікатніше». В листі до своєї старенької матері, сільської бабусі, він спасав мало не цілком з «Письмовника» (то б то: з листовні) палкий лист до коханої. «Кумирі. моего сердца!... моя безумная любовь кь вамь огнемь зажгла мою кровь. ... Цілую вь сахарнмя уста»... В кінці стояло: „вірний до гробовой доски съшь ваші. Никита Петровичі. Шаповаленковь». Далі йшов до кладний його «титул». Слухала бабуся той лист, і сльози струмками котилися по виду її. І жаль брав і смішно було. Далі згорнула бабуся той лист у папірець і заховала близько коло самого серця.

Що на Вкраїні не можна побачити селянського листа рідною мовою, більш усього скидають на те, що народ гербує своєю мовою. Це неправда: гербують нею більше ті з українських селян, що побували по Одесах та Ростовах, та що терлись біля панів та полупанків. Селяне ж, що живуть своїм сільським життям, не цураються своєї мови, і певне у своєму житті, між своїми близькими вони листувались би рідною мовою, а надто в тих випадках, коли треба висловити щире яке почуття, або розповісти про якусь важну в домашній обіхідці справу, — та біда, що людям і на думку не спадає писати рідною мовою. Вони знають, що «письменства вчаться по московському», а письменства рідного, рідною мовою для них немає: рідна мова у них існує про себе, про домівку, то тому й пишуть вони «по московському».

Як могли б писати українці листи рідною мовою — видно буде з поданих далі спроб таких робіт у народній українській школі. Мусимо наперед сказати, що вкраїнською мовою школярі писали вперше у своєму житті. Діти трохи знайомі були тільки з українською літературою по «Кобзарю», «Вінку» Білоусенка, та по байках Глібова. Для самостійної роботи дано було переказати своїми словами деякі «московські» та українські байки, маленькі статійки. ...Робота школяра 3-ї групи, 12-ти років: Старшина.

«Зибрали люди старшину. Оть новий старшина и запишався. Разгвинь сиднем на рундуци и побачивь, що хто-то йде силомь и гукнувь старшина на свого небожа и каже: пиди спитай, що то за птиця іде (на сьому слові було багато у хлопця позакреслюваних виправок) мойимь силомь. Хлопець побить доганять, пидождить? Стало. И каже: чого тобі треба. Мене пославь старшина, щобь я узнавь, що ти за птьця. Пиди скажи, шо дурьшь вапгь старшина и дурень ти. Пойихавь, а хлопець пишовь до старшини. А що, хто-то? Та якийсь знакомий що вась зна и мене зна. Та якь же. винь зна. Та такь що каже що ви дурьшь и я дуринь».

<...>. .Хто стоїть близько до наших народніх шкіл на Україні, той певне згодиться, що ніколи так добре не напишуть наші школярі «по московському», хоть учаться вони цією мовою по три то по чотирі роки, а ці спроби писати по-українському — перші в житті їхньому. Здається ніякій теперешній школі і в вісні не примаряться ті наслідки, які б були, коли б у школі вчили писати по українському всі три роки. Уже з сієї першої спроби видко, як легко могли-б школярі владати рідним словом на письмі, як вільно викладали б вони на письмі найскладніші розуміння. Про те вже ні чого й казати, що сталося б з самої тії мужичої мови, коли б увесь народ поведено була до вищої культури за поміччу його рідної мови, коли б народню музу було викопано з під «московського попелу»! А вона ще не згасла на Україні, в .самій глибині сіл, там де б'ється саме живчик української народности, там б'є джерело національної творчости, якому не дають вирватись па світ божий усякі ніби то просвітні «учрежденія» на Україні.

Недавно в Київщині був такий випадок. Одному зовсім не письменному селянинові спало на думку написати анонімного листа до поміщика, щоб у показаному місці той поклав 300 чи 200 карбованців, а то буде спалено окономію. Як виявилось потім, писав листа син того селянина, школяр, із слів самого селянина. Готового шаблону для такого роду писання немає, і довелось селянинові самому творити, будити в собі приспаний дух народньої української творчости. Лист був написаний на той зразок, як складаються українські пісні та думи. Копія з того листу, на жаль, загинула, але я пам'ятаю, як кінчався той лист:

Неси, пане, гроші скоренько та тихо,
Бо буде тобі, пане, великеє лихо.
Іде пан, поспішає,
Аж спотикається.
До дуба несе гроші скоренько
Та ще й озирається,
Щоб ніхто й не бачив... —

Скільки вже років проводиться обмоскалювання, але цілий край, великомільйоновий люд, живе тим, чим жив давно вже. «Обмоскалювання» порушило народність тільки зверху, а сама на родність іще ціла, жива, і скільки то мусить минути віків, щоб здоліли вони вбити той великий народ!

Кажуть, що робиться теє в ім'я культури. Але яка ж то культура, що не пускає вільно світу до людей? Народ темний, забитий і йому треба передніше не «московської мови», а світу більше, хліба його насущного, і той світ повинен доходити до народу простою натуральною стежкою, а не через каламутне скло «московської мови». Не треба довго придивлятись, щоб побачити ту сумну будущину, що дожидає наш край, коли справа народньої освіти й далі йтиме тими манівцями, що й досі йшла. Хоч і як бралась би та працювалась Україна, щоб у своєму розвиткові не зостатись позадинших народностей, але мусить остатись, бо умови розвитку нерівні; кому не треба вчитись чужої мови, щоб розвиватись, той певне швидче йтиме, ніж той, кому спершу треба забути рідну мову та навчитись іншої, а тоді тільки йти до освіти⁵⁷. І коли ми хочемо, щоб цього не було, щоб пишним цвітом процвіла творча сила нашого народу, щоб добрим ро бітником був він на широкій ниві світового життя, — мусимо з усеї сили дбати, щоб перестали вже нарешті калічити духовний образ його, щоб знято зовсім, у всіх напрямках знято пута з його слова.

*Панасенко С.
Народня школа і рідна мова на Вкраїні: Замітки народнього вчителя. Нова
громада. Київ, 1906. № 9. С. 106.*

ТАЛАНТ

(уривок)

На дверях — великий заржавілий замок. А бур'яну того кругом, як лісу! Шумить, розкошує він на дозвіллі; не потовпившись у шкільному подвір'ї, вискочив на старий дах, що поріс мохом, темніє вгорі, як повітряний сад.

Ходжу кругом школи, обдивляюся подвір'я і знову вертаюся до дверей, туди, де хурщик поскладав мої подорожні речі.

В школі навчання ще не починалось: я сів за свої книжки і сидів за ними часом допізна.

Став помічати — мій колега спозирає за мною.

Глянувши якось увечері у вікно, я загледів, як блиснула кокарда...

⁵⁷ Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні: Замітки народнього вчителя. Нова громада. Київ, 1906. № 9. С. 106.

Затулив вікно. Став ще далі держати себе од його. Коли ж Андрій Маркевич, на моє диво, дедалі стає лагідніший до мене, шукає зустрічі, охотніше стає на розмови. Здається, хоче про щось говорити, тільки не наважиться.

Одного вечора чую — легенько стукає в двері. Увіходить, трохи сконфужений, замутившись якоюсь дрібницею. Далі підходить до столу, нашвидку, пильними очима їсть мої книжки.

Питає так, ніби між іншим: Певне, читати любите, що так довго огонь у вас горить щовечора?

— Читаю потроху, — неохоче одказую.

— Книжки які цікаві маєте? — прихиляється до столу, кидає гострий зір на сторінку розгорнутої книжки.

— Більше — шкільні підручники. — Може, до якогось іспиту готуетесь?

Признаватися йому в своїх таємних замірах мені не хочеться, і я відповідаю навмисне якнайсухіше: — Так, маю таку думку.

Беру мовчки з-перед його очей книжку, загортаю. Почервонів. Помовчав.

Проте було помітно: чим непривітніші мої до його слова, тим більше розгорається у його цікавість. Трохи переждавши, несміливо, проте з незламною упертістю він почав знову: Можна спитати вас, до якого саме ви готуетесь іспиту?

Брала нудьга — відповідаю з досадою, з ясним бажанням скінчити про це розмову:

— Маю думку держати екзамен на атестат зрілості...

— В університет думаєте? Мовчу.

Андрій Маркевич засяяв, і на його обличчі я побачив незвичайну, ніжну до себе почтивість. Погляд очей став ясний, по-дитячому довірливий.

Бачите, чого я так настирливо у вас про це допитуюсь... Він зашарівся, як дівчина, і винувато осміхнувся: — Я теж маю сміливість... нахабство колись спробувать і собі продертись в університет. Звичайно, мені ще багато треба до цього готуватись, та я роботи не боюсь... привик. Тільки самому тяжко дуже: нема з ким порадитись, нема кого розпитати.

Слухаю далі і сам собі віри не діймаю: ніколи я не сподівався знайти в цьому селякові, в цьому на перший погляд грубуватому, практичному в житті парубкові, знайти такої гарячої жаги до науки, такого ніжного суму за нею, такої туги. <...>.

Після перших ранніх дощів висохло й стояло довго на годині. Люди цього року спізналися посилати дітей до школи, і з'явилась тривога, що вони зовсім про неї забули. Аж ось упали холодні ночі, наблизилась покрова, і з села, з хуторів, ніби згукнувшись, люди гуртами посунули до школи писати новаків. Новаци приходили з батьками й з

матерями, в повному своєму наряді: у великих чоботях, у батьківських жилетках, з пошарпаними букварями під рукою, причесані, вмиті, з червоними носами: перед дверима школи з їх носів старанно видавлювали зайвий сік; увіходили з рішучим виглядом брати ту науку зразу за роги; і тут же під суворим батьківським оком вчитували свої оченаші, демонстрували здібності й знання. Все народ бадьорий, цупкий, з дому наструнчений, і всі, як один, — казали батьки їх — таланти, здібності, великі сподіванки.

«І не вчив би його, сякого-такого хлопця, коли ж вам таке до всього зарадне, таке беруче — на що не гляне, те й зробить: треба вчить».

Приходили і без батьків, самі. Слухаєш — шкряботить за дверима. Одчиняєш — спершу нікого не видно, і тільки звівши очі вниз, побачиш над порогом величезні чоботи, як гринджоли, і над ними кудлату шапку. Сопучи й стукаючи, чоботища перелазять через поріг, помалу, зате енергійно чвалають ближче, простягають для привітання руку, з курячу лапку завбільшки, і хрипким баском заявляють, що він, «Гелман Вашильович» (прозвання забув по дорозі), прийшов писатися в школу. Брало легеньке хвилювання.

Праця в школі налагодилась. Власної роботи не починали. Хоч, правда, Андрій ніколи не забував про свої підручники, і часом на перервах можна було бачити, як він прихватом жадібно горнув очима з книжки, як ложкою з миски.

Васильченко С. Талант. Ляйпциг, б.р. 1924. 64 с.

Примітки

1. Справжнє прізвище Степана Васильовича Васильченка — Панасенко Степан Васильович. Як автор С. В. Панасенко мав кілька псевдонімів — серед них — Васильченко.
2. Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні: Замітки народнього вчителя. *Нова громада*. Київ, 1906. № 9. С. 95.
3. Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні: Замітки народнього вчителя. *Нова громада*. Київ, 1906. № 9. С. 101.
4. Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні: Замітки народнього вчителя. *Нова громада*. Київ, 1906. № 9. С. 106.

Дічек Н.П.,

*доктор педагогічних наук, професор,
завідувач відділу історії та філософії освіти
Інститут педагогіки НАПН України
orcid ID: 0000-0002-2185-3630
Scopus ID: 57218266724*

ВАЩЕНКО ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ (1878-1967)

учений-педагог, психолог

Народився 23 квітня 1878 р. у с. Богданівка Полтавської губернії в сім'ї дрібномаєтного дворянина. Початкову освіту здобув у духовному училищі м. Ромни